

УКРАЇНЬСЬКА ДЕРЖАВНА ІДЕЯ У ТВОРЧОСТІ В'ЯЧЕСЛАВА ЛІПІНСЬКОГО ТА ДМИТРА ДОНЦОВА

Зроблено порівняльний аналіз поглядів В. Липинського та Д. Донцова щодо сутності та соціальної функції української національної ідеї взагалі та державної ідеї зокрема. Обґрунтовано висновок про необхідність розрізнення понять “національна ідея” як духовного явища і “державна ідея” як раціонального організаційного феномена, який може і повинен стати об’єктом наукового дослідження.

Ключові слова: національна ідея, державна ідея, політична програма, політична ідеологія, духовна доктрина, соціальний месіанізм, державне будівництво, моделі державного управління

The article deals with the comparative analysis of views V. Lipinski and D. Dontsov on the nature and social function of the Ukrainian national idea in general, and state idea in particular. On the basis of primary sources conclusion is justified about the necessity of distinguishing the concepts of “national idea” as a spiritual phenomenon and the “state idea” as a rational organizational phenomenon which can and must become an object of scientific research.

Key words: national idea, the state-building idea, political agenda, political ideology, the spiritual doctrine, social messianism, state building, governance models.

У концепції українського державотворення національна ідея посідає почесне місце. Державні діячі, науковці та публіцисти звертаються до неї для обґрунтування власного бачення минулого, сучасного стану та перспектив подальшого розвитку держави Україна. Тому на сьогодні існує безліч визначень поняття “національна ідея” та гостра конкуренція альтернативних методологічних підходів щодо осягнення її сутності. Доцільним є повернення до першоджерел, до спадщини вітчизняних мислителів та ідеологів, що першими звернулися до ролі ідей, національної та державної ідеї в історії української державності. До таких належать В. Липинський та Д. Донцов, які є фундаторами державницького напрямку у вітчизняній політиці та науці. Їхня літературна і політична спадщина надає можливість наблизитися до витоків національної державної ідеї, її місця та ролі у процесі державного будівництва в Україні.

У Радянському Союзі творчий спадок В'ячеслава Казимировича Липинського (1882 – 1931) майже не вивчався. Ситуація змінилася із здобуттям Україною незалежності. Безпосередньо проблематика української ідеї в державотворчій концепції Липинського розглядалася в роботах О. Шморгуна, Ю. Вільчинського, С. Гелея, В. Сабадухи.

Доктрина “чинного націоналізму” Дмитра Івановича Донцова (1883 – 1973) майже нікого не залишила осторонь. Діячі українського націоналістичного руху Ю. Липа, О. Бочковський, К. Пушкар, В. Мартинець, Л. Ребет, С. Ленкавський та ін. відмітили відсутність у Донцова практичного інструментарію втілення його ідей, зайву публіцистичність і брак теоретичного обґрунтування [13, с. 326]. На думку Г. Касьянова, між донцовським “чинним націоналізмом” і так званим “організованим націоналізмом” провідників ОУН, хоча вони й були спорідненими феноменами принаймні в 1930-ті рр., існували досить серйозні розбіжності. Передусім, у тому, що “організований націоналізм” з усіма його крайнощами пропонував певну конструктивну політичну програму, мав риси систематизованого світогляду, політичної доктрини. Тоді як “чинний націоналізм” Д. Донцова залишився зразком тотальної критики, нігілізму, йому бракувало елементів раціональної програми. До того ж він як і будь-який публіцистичний витвір не пропонував цілісної світоглядної системи. Серед очільників ОУН 1920 – 30-х рр., – відмічає далі дослідник, – Д. Донцов з його ідеями не мав статусу націоналістичного гуру, навіть більше: войовнича деструктивність його настанов стала об’єктом критики сучасників [6].

Для емігрантської історіографії 1940 – поч. 1970-х рр. у цілому характерна значна поляризація оцінок творчості Д. Донцова та його впливу на український визвольний рух. Серед ґрунтовних досліджень учених української діаспори слід визначити праці Ю. Бойка, Т. Лапичака, Ю. Пундика, І. Лисяка-Рудницького та ін. Системний виклад політичної доктрини Д. Донцова у процесі її становлення й розвитку надали М. Сосновський та Р. Ендик. Українська ідея, на думку останнього, складається з двох частин: почування, що є мотивом діяння, і думки, що надає почуванням конкретних форм [5, с. 77]. Духовний розвиток самого Донцова розглядається в русі від визнання ролі “об’єктивних умов” (у стилі Драгоманова) до їх рішучого заперечення в ім’я ірраціональних ідей [Там же, с. 13–14]. З погляду американського дослідника українського націоналізму Дж. Армстронга, “чинний націоналізм” є типовим різновидом європейського “інтегрального націоналізму”, який виявляє спорідненість з фашизмом та нацизмом. Одним з світоглядних параметрів українського “інтегрального націоналізму” Армстронг вважає апеляцію до містичної ідеї єдності всіх особистостей, що

складають націю, поруч із підпорядкуванням раціональної думки “інтуїтивно правильним емоціям” та ірраціональністю [16, с. 13]. Із початком розбудови в Україні незалежної держави відкрився якісно новий етап у вивченні ідейної спадщини Д. Донцова, загалом склалися сприятливі умови для об’єктивного дослідження його життя та творчості. Проте, – визначають сучасні дослідники, – кардинальні зрушення в науковому опрацюванні його творчого доробку поки що не відбуваються. Переважна більшість наукових розвідок спирається і методологічно, і емпірично на праці М. Сосновського, І. Лисяка-Рудницького, Дж. Армстронга, а відтак, вносить дуже мало принципово нового [14]. Різним аспектам ідеологічної творчості Донцова присвятили увагу Р. Безсмертний, М. Чугуєнко, А. Почапський, В. Лісовий, І. Шліхта, С. Квіт, О. Баган та ін.

Сучасна дослідниця ідеології Д. Донцова І. Шліхта ставить під сумнів “аксіоматичну думку” про інтелектуальну другорядність його творчості. “Порівняльний текстуральний аналіз творів трьох мислителів, – стверджує вона, – не дозволив однозначно підтвердити факт інтелектуальної залежності Донцова від поглядів Міхновського та Липинського” [15]. М. Чугуєнко пропонує по-новому подивитися на ідейну спорідненість Липинського і Донцова через призму ідей, символів і форм європейської “консервативної революції” міжвоєнної доби [14].

Стислий огляд літератури за темою дослідження дозволяє зробити висновок, що в новітній українській фаховій літературі як державно-управлінського, так і загальнополітологічного спрямування відсутній комплексний порівняльний аналіз ідейного спадку цих видатних фундаторів вітчизняної державницької ідеї. Такий аналіз зробив В. Лісовий, досліджуючи світогляд “мислителів-антиподів” – М. Драгоманова і Д. Донцова – в європейському духовно-історичному контексті [11].

Метою даної роботи є змістовний порівняльний аналіз поглядів В. Липинського й Д. Донцова на походження, визначення, сутність і соціальну функцію української державної ідеї в контексті історії будівництва української держави. Для досягнення вказаної мети необхідно, по-перше, виокремити сутність української національної ідеї так, як це розуміли вказані автори; по-друге, з’ясувати їхнє ставлення до креативної ролі національної державної ідеї як організаційного феномену, матриці державного будівництва або системи засадничих принципів побудови ефективної вітчизняної моделі державного управління.

Д. Донцов і В. Липинський не додержувалися суворих правил щодо термінів, які вони вживали. Липинський найчастіше згадує про “державно-національну ідею українську” [7, с. xi], “державну ідею України” [Там же, с. хііі, хххi], “нашу державну українську ідею” [Там же, с. хххiі], “носіїв державної ідеї” [Там же, с. ххvii], “ідею державної незалежності” [Там же, с. 5], “патріотичну державно-національну ідею” [Там же, с. 38], “національну державну ідею” [Там же, с. 43], “державно-національну традицію” [Там же, с. 93, 97]. Проте “духом” своєї книги “Листи до братів-хліборобів” визначає “державництво” і “патріотизм” [9, с. хііі], а українські національні сили називає “державницьким табором” [Там же, с. xv]. Сучасник В. Липинського І. Мірчук, згадуючи про його месіанізм, вживає терміни “державницька ідея” та “державницькі традиції” стосовно українського громадянства ХІХ ст. [10, с. 42]. Д. Донцов у “Націоналізмі” використовує терміни “ідея державності”, “державнонаціональний ідеал”, “державна ідея”, “національна ідея”, “українська ідея” й, нарешті, “українська національна ідея” [3, с. 101]. Одночасно він вживає й концепти “державницької парадигми”: “державницька думка”, “державницька концепція”, “антидержавницький матеріалістичний світогляд”, “ідея державництва”, “українські державницькі традиції”, “державницький сепаратизм” як ідеал і мета політичної нації тощо. Помітно, що В. Липинський робить наголос на терміні “державний” чи “державницький”, а Д. Донцов більш схильється до поняття “національний” як синонім “українського” та “державного”.

Липинський свідомо ототожнює націю і державу, яка в Україні історично передує нації та є інструментом її організації [8, с. хііі]. Тому він віддає перевагу терміну “національно-державний”, ніж просто “національний” (наприклад, державно-національний рух, державно-національний закон та ін.). Українську національну ідею В. Липинський трактує як спільну ідею національної незалежності – умову існування української нації [Там же, с. 3–4]. Розвиток української національної ідеї – це одночасно й процес “скріплення української нації” [Там же, с. 5]. Він звинувачує українські демократичні сили доби Центральної Ради в тому, що вони прагнули не будувати незалежну державу, а “монополізувати виключно для себе українську національну ідею” задля того, щоб потім із користю для себе “експлуатувати цю ідею” з метою посередництва в інтересах сторонніх сил [Там же, с. 5]. Кінець української національної ідеї в перспективі – це “кінець українства” і кінець всієї української національно-державної справи [Там же, с. 21].

Поруч із поняттям “українська національна ідея”, що має в нього більш умоглядний характер, В. Липинський обґрунтовує практичне значення “патріотичної державно-національної ідеї” – засобу, який “нова революційна організаторська неструктивна сила ... мусить уживати для опанування старої адміністрації й армії” [Там же, с. 38], тобто для конструктивного державного будівництва. Підкреслимо, що В. Липинський одним з перших звернув увагу на державну ідею як організаційний феномен. Незадовго до смерті він писав С. Шемету: “ідеологічна праця без організаційної нічого не варта. Ідеології українських було вже дуже багато, і всі вони пішли мишам на поживу тому, що не було кому ці ідеології реалізувати, впроваджувати в життя” [1, с. 35]. Одночасно в листі до О. Назарука від 9 лютого 1928 р. він стверджував: “без організації не вірю в живучість ідеї нашої” [10, с. 119]. Мислитель вважав грубою і фатальною помилкою “хаотичне

перемішування” понять нації як ідеології та держави як факту матеріального [8, с. 188]. Щоб бути успішною, стверджував він у 1920 р., справа державного будівництва має опертися на “реальний ґрунт”, стати справою провідної суспільної верстви, який власною силою та авторитетом об’єднає і поведе за собою всіх інших [9, с. 70–71].

Як теоретик-науковець Липинський визнавав необхідність матеріальних засад, реального базису для формування й просування суспільних ідей. Як соціолог він вказував на провідну роль землеробського класу, який самими об’єктивними умовами свого існування є налаштованим на відбудову національної української держави в інтересах всієї людності, що мешкає на території України. Як історик він вказував на досвід державотворчої діяльності Б. Хмельницького й аристократичної верстви, яку український гетьман відтворив з представників різних соціальних і національних груп. Проте як політолог і політичний діяч Липинський не бачив у сучасній йому постреволуційній Україні такої суспільної сили, що могла б очолити національний державницький рух. Тому він, учений, який звик спиратися на реальні факти й національні методи дослідження, вимушений був звернутися до “національної містики”, “містичного ядра”, що лежить в основі поняття нація. Українська національно-державна ідея як чинник відбудови власної держави відтепер здається йому нікчемною без національного ідеалізму, без любові до цілої нації в усіх її класах і групах, без того ідейного національного пафосу, того романтичного захоплення образом нової волі й незалежності нації, які йшли поруч з відродженням усіх європейських народів. В іншому випадку з самого поняття нації викидається весь його живий творчий зміст: “остається тільки форма, – констатує автор, – мертва шкарлупина без зерна” [9, с. 15]. Липинський-романтик стверджує, що “Україна – це перш за все дух, а не матерія” і лише дух може сотворити її з хаосу матерії [Там же, с. xiv]. Він визнає, що “раціоналістичними методами сучасної демократії (український) народ свідомою нацією не стане”. Народу не вистачає “несвідомої, містичної, ірраціональної волі бути собою” [Там же, с. 84].

У тому дуалізмі “духу і матерії” полягає трагічна парадоксальність державної концепції В. Липинського. З одного боку, він намагається “раціоналізувати соціальну віру” народу й “раціоналізувати методи боротьби за віру”, а з іншого – розгортає ірраціональну ідею національного посланництва, покликання нації та її провідної верстви до виконання наказів вищих сил. Липинський-історик констатує, що “проявів месіанізму маємо в історії стільки, скільки було і єсть на світі великих державних націй” [9, с. 366]. Липинський-політик звертає особливу увагу на організаційну справу. Липинський-політолог не втрачає здорового глузду, коли зауважує, що “ідея національного посланництва – коли вона не обмежена релігією і політичною культурою – перетворюється ... на руйнуючу держави і нації, національну мегаломанію та націоналістичну “свистопляску” [Там же]. Нарешті, Липинський-ідеаліст сумлінно вважає осягнення “души нації” справою, гідною зусиль “усіх чесних й поважних дослідників національного питання” [Там же, с. 83–84].

Еволюція від “ортодоксально-марксистського” визнання визначальної ролі матеріальних факторів у суспільному житті до твердження монополії духовних, волонтаристських, ірраціональних чинників національного і державного будівництва була характерною й для творчості Д. Донцова. У своїх ранніх роботах він ототожнював розвиток української державної ідеї з розвитком власне вітчизняної державності від Галицько-Волинського князівства до XX ст., а українську державну ідею (die ukrainische Staatsidee) трактував як ідею незалежної держави (die Idee eines unabhängigen Staates) [2; 17]. “Об’єктивізувати” цю ідею можливо лише через перетворення народу, “етнографічної маси”, в політичну націю, свідому власних цілей та історичної місії. Соціальною верствою, що здатна нести на “своїх плечах” українське державне будівництво, Д. Донцов у 1921 р. вважав селянство, яке саме й уособлювало для нього “геній української нації”, поєднувало “глибоку мудрість селянина з його вродженою шляхетністю” на противагу українській інтелігенції, що виявилася неспроможною підтвердити своє призначення бути “інтелектом країни” [4, с. 127]. Якщо у “Підставах нашої політики” він ще намагався обґрунтувати “дійсні корені” української ідеї, знайти соціальну верству, яка б її персоніфікувала, то у “Націоналізмі” відступає від об’єктивного аналізу й акцентує увагу на суб’єктивних, вольових, волонтаристських засадах національної справи. Це надало можливість С. Ленкавському, відомому автору “Декалогу українського націоналіста” (1929), зауважити, що Донцов зрештою виробив нову психологічну систему з філософським та релігійним забарвленням, а не наукову доктрину [12, с. 235].

Такий психологічний суб’єктивізм став вимушеною реакцією Д. Донцова (як і незалежно від нього В. Липинського) на реальний перебіг подій у середині 20-х рр. XX ст., коли вже не залишалось раціональних підстав для сподівань на швидке повалення більшовизму й відтворення незалежної української держави. Саме “вольовий потяг” свідомої меншості мав компенсувати в його очах відсутність масового національного руху, виправдати сенс його власної діяльності та діяльності невеликої групи однодумців, що опинилися в далекій екзилі. Національна ідея як духовна категорія, а не “віра в силу розуму, в непорушність законів суспільного розвитку” стає для нього провідним об’єктом не стільки наукового аналізу, бо його результати виявлялися емоційно неприйнятними, скільки чуттєвого осягнення. Він свідомо відкинув об’єктивні закони суспільного розвитку саме тому, що ці закони, вірніше їхні висновки, були несумісними з будь-якими надіями на кінцевий успіх у справі його життя. Д. Донцов звертається до ролі ідеї (за його словами “ідеального гурту” на відміну від гурту реально існуючого) у суспільному житті: ідея у формі “громадської думки” є планом, який має бути

втіленим в урядових установах [3, с. 213]. “Романтичні ідеї”, що становлять “загальний ідеал”, вищий за особисті інтереси, він сполучає з ілюзіями, легендами або міфами, у формі яких вони часто з’являються в історії. Більшість великих подій минулого, цитує Д. Донцов французького соціолога Гюї Грана, здійснилися під впливом фантомів і тому “ілюзіонізм” (іраціональне, надзмістовне, що протиставлено конкретному, змістовному) він вважає однією з складових національної (революційної) ідеї [Там же, с. 186, 188]. З цих його міркувань логічно випливає принципове відсторонення й майже суцільне заперечення раціональної природи національної ідеї, а разом з тим й “наукового квієтизму”, тобто віри у непорушні суспільні закони [Там же, с. 17], які він називає “кайданами” для національної волі [Там же, с. 19].

Д. Донцов шукає підтримки в О. Шпенглера, книгу якого “Сутінки Європи” вважає “почитною” [Там же, с. 28]. Він намагається спертися на авторитет німецького вченого, коли критикує “старосвітські” погляди сучасних йому українських авторів за їх визнання першості “матеріального”, “розумового”, “реального” чинника порівняно з “активно творчим чинником підсвідомого, ірраціонального”, “чинником волі” [Там же, с. 28]. Спонтанну енергію сильних народів, “відвагу шляхетний рас” Д. Донцов за Шпенглером вважає виразом “духу окцидентальної цивілізації”, генієм “фавстівської людини”, яку вирізняє від інших свідомо воля та активна рішучість до загального (не скороминущого) самоутвердження [Там же, с. 219]. Такий дух, як ознака європейського світогляду суперечить азійському або індійському сприйняттю долі як невідвортної зовнішньої сили [Там же, с. 220]. Він охоче цитує тезу Шпенглера про те, що “нація, як усі великі символи культури, це внутрішнє посідання немногих людей” [Там же, с. 212]. У такому суб’єктивному контексті організаційна справа – “організувати незорганізоване” – є для ідеолога набагато менш привабливою, ніж твердження бажання і волі як “правдивої сили в емоційнім світі” [Там же, с. 221, 223].

Протиставляючи українському провансальству ідеал нової української людини, Д. Донцов одночасно накреслив каркас “української ідеї”. Він відштовхнувся від учення Фіхте про спосіб кристалізації будь-якої ідеї та форму її об’єктивізації, що виявляється в переведенні “наших підсвідомих хотінь на ясну мову понять”. Кожна національна ідея, в тому числі й українська, складається з двох частин, “з ясно зформульованої мети, з образу ідеалу, до якого стремить національна воля, і з самої волі, з чуттєвої сторони, з національного “еросу”, емотивності” [3, с. 224]. Національну ідею він розуміє як “велику всеобіймаючу ідею, ідею опанування духового, економічного і політичного”, без якої Україна приречена залишитися “нацією уярмленою”, провінцією, “народом з роздвоєною душею, що не в стані витворити збірної волі”. Такою ідеєю, на його переконання, “може стати в нас не всесвітня, ані соціальна, лише тільки національна ідея, щоб гляділа в майбутнє і мала відвагу скорити собі свій світ” [Там же, с. 242–243].

Необхідно зазначити, що і В. Липинський, і Д. Донцов розглядали національну ідею як провідну тему власної літературної творчості, а її твердження в реальному житті – як особистісну місію у світі. Проте вони не залишили ані систематичного викладення своїх поглядів, ані точного визначення термінів і понять, що вживали. Останнє свідчить про те, що на початку діяльності обидва автори не дуже концентрувалися на термінологічних проблемах, а з часом настільки відійшли від наукового обґрунтування власних думок, що такі проблеми втратили для них будь-який інтерес.

В. Липинський до останнього залишався науковцем, що намагався підвести раціональні підвалини під політично заангажовані висновки. Тільки остаточна втрата об’єктивних орієнтирів поставила перед ним сумну дилему: або визнати державну ідею мрією, нездійсненою за сучасних йому обставин, або звернутися до інших – позанаукових – інструментів обґрунтування власної державницької теорії. На відміну від нього Д. Донцов, говорячи про зовнішні, раціональні умови національної справи в Україні, скоріше за все просто сплачував данину соціал-демократичним уподобанням молодості. Пізнішим відлунням таких настроїв стало його наполегливе, майже несвідоме, бажання підвести під власну ірраціональну, волюнтаристську й принципово позаморальну концепцію логічне підґрунтя у вигляді нескінченних посилок на відповідні західноєвропейські авторитети. Як теоретик “чинного націоналізму” він, можливо, не досяг успіху, але як ідеолог, як переконаний у правоті власної справи агітатор, свою місію виконав. Після оприлюднення “Націоналізму” в 1926 р. осягнення провідної ролі національної ідеї як критично важливого чинника державотворення в умовах фактичної відсутності інших об’єктивно необхідних засад державного будівництва стало загально визнаним спочатку для української діаспори, а потім з набуттям Україною незалежності в 1991 р. й для широкої вітчизняної громадськості.

Від В. Липинського йде розрізнення понять “українська національна ідея” в якості духовного субстрату самоототожнення українського народу в межах його історичної території та “українська державна ідея” як раціонального організаційного феномена, внутрішня сутність якого полягає у виокремленні змістовних рис української державності, що довели свою дієвість у минулому й відтак за визначених умов здатних сформувати підвалини майбутньої ефективної моделі побудови української державності. Саме вітчизняна державна ідея, вірніше її раціональний зміст, що склався історично, має за визначенням стати об’єктом наукового дослідження.

Література:

1. В. Липинський як ідеолог і політик: [меморіальна збірка статей]. – Ужгород : УНІО, 1931. – 76 с.
2. *Донцов Д.* Історія розвитку української державної ідеї / Д. Донцов. – Вінниця, 1917 (репринт). – К. : Тов-во “Знання”, 1991. – 48 с.
3. *Донцов Д.* Націоналізм / Д. Донцов. – Л. : Нове життя, 1926. – 255, xv с.
4. *Донцов Д.* Підстави нашої політики / Д. Донцов. – Відень : Вид-во Донцових, 1921. – 210 с.
5. *Ендик Р.* Дмитро Донцов ідеолог українського націоналізму / Р. Ендик. – Мюнхен : Українське вид-во, 1955. – 176 с.
6. *Касьянов Г.* До питання про ідеологію Організації українських націоналістів (ОУН). Аналітичний погляд / Г. Касьянов. – К., 2003. – 67 с. – Режим доступу : <http://litopys.org.ua/kasian/kas2.htm>
7. *Липинський В.* Твори. Історична секція / В. Липинський / Замітки до історії українського державного будівництва в XVII столітті / ред. Л. Білас і Я. Пеленський ; Східно-європейський дослідний інститут ім. В.К. Липинського. – Філадельфія, 1991. – Іхх, 346 с.
Т. 3: Україна на переломі. 1657–1659.
8. *Липинський В. К.* Листування / В. К. Липинський / за ред. Р. Залуцького, Х. Пеленської. – К.: Смолоскип ; Філадельфія : Східноєвропейський дослідн. ін-т ім. В.К. Липинського, 2003.
Т. 1. – 960 с. – (В’ячеслав Липинський. Архів). – Режим доступу : <http://rozum.info/load/0-0-0-54-20>.
9. *Липинський В.* Повне зібрання творів, архів, студії / В. Липинський / НАН України ; Ін-т східноєвропейських досліджень. – К., 1995.
Т. 6. Кн. 1 : Листи до братів-хліборобів : Про ідею і організацію українського монархізму . Твори. – 471 с.
10. *Липинський В.* З епістолярної спадщини. Листи до Д. Дорошенка, І. Кревецького, Р. Метика, О. Назарука, С. Шелухіна / В. Липинський / [упоряд. Т. С. Осташко, Ю. І. Терещенко]. – К., 1996. – 190 с.
11. *Лісовий В. С.* Драгоманов і Донцов / В. С. Лісовий // Філософська і соціологічна думка. – 1991. – № 9. – С. 83–101.
12. *Мандрик М.* Український націоналізм: становлення в міжвоєнну добу / М. Мандрик / Передмова В. Вериги. – К. : Вид-во ім. Олени Теліги, 2006. – 392 с.
13. *Сосновський М.* Дмитро Донцов: Політичний портрет. З історії розвитку ідеології українського націоналізму / М. Сосновський. – Нью-Йорк – Торонто : Trident International, Inc., 1974. – 419 с.
14. *Чугуєнко М. В.* Формування та розвиток ідеології Дмитра Донцова : автореф. дис. ... канд. філос. наук : спец. 09.00.12 / М. В. Чугуєнко. – Х., 1998. – 16 с. – Режим доступу : <http://www.nbu.gov.ua/ard/1998/98cmvidd.zip>.
15. *Шліхта І. В.* Дмитро Донцов як ідеолог і теоретик українського націоналізму : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / І. В. Шліхта. – К., 2005. – 18 с. – Режим доступу : <http://www.nbu.gov.ua/ard/2005/05sivtun.zip>.
16. *Armstrong John A.* Ukrainian Nationalism / John A. Armstrong. – 3rd ed. – Englewood, Colo., U.S.A. : Ukrainian Academic Press, 1990. – xviii, 271 p.
17. *Donzow Dmytro.* Die ukrainische Staatsidee und der Krieg gegen Russland. – Berlin, Januar 1915. – 68 s.

Надійшла до редколегії 20.10.2010 р.